

ВОГНИЩА І ПЕЧІ В СПОРУДАХ ХОЗАРСЬКОГО ЧАСУ ЗІ СТЕПОВОГО ПОДОНЦІВ'Я

На основі значної кількості археологічного матеріалу у статті розглянуто конструкцію та функціональне призначення опалювальних споруд у житлових та господарських приміщеннях салтово-маяцької культури.

Типологічні й хронологічні відмінності будівель хозарського періоду визначаються не лише їх функціональністю чи конструктивністю, а й ознаками, що стосуються інтер'єру кожного окремого приміщення. Враховуючи такі, здавалося б, мало значущі деталі, як, наприклад, господарські ями, лежанки, вогнища, печі, що входили до складу інтер'єру будівель або прибудов до них, деякі дослідники цілком справедливо включили їх до ознак, що визначають тип, етносклад, хронологію поселень і жител.

Прикладом тому є матеріали ранньосередньовічної Таврики з розкопок поселення Тау-Кипчак у передгір'ях Центрального Криму. Наприклад, І.А. Баранов, звернувши особливу увагу на конструкції жител, систему планування будівель та їхні супровідні вогнища, печі, виділив поселення праболгар ранньотюркського етапу (друга половина VII — перша половина VIII ст.), які зарахував до першого (дохозарського) етапу салтівської культури Таврики¹.

Вторгнення на півострів військ Хозарського каганату призвело до другої міграційної хвилі праболгар, які прийшли до Криму тепер уже не тільки з хозарськими воїнами, а й зі специфічними рисами хозарських культурних традицій. Для Криму це нове розселення праболгар означало: освоєння ними великих територій; появу великого числа нових поселень, витіснення аборигенного населення та населення, яке прийшло раніше, і, звичайно, розвиток власної салтово-маяцької культури на якісно новому рівні, зумовленому її контактами з населенням і культурами Криму попередніх століть. Проте зміни носили й зворотний характер, що торкнулося практично всіх поселень, городищ, міст Таврики, що існували раніше, серед яких найважливіше місце займала Судакська фортеця. Перетвореннями ознаменовалася історична ситуація другої половини VIII—IX ст. і в степовому регіоні південно-західного Подоння — у Подонців'ї.

У степах Подоння з кінця VIII і в IX ст. порівняно з попереднім часом найбільше намітився прогрес в архітектурно-побутових системах степового варіанта салтово-маяцької культури, зокрема в господарсько-побутових опалювальних пристроях: вогнищах, печах, тандирах. Загальна кількість опалювально-господарських пристроїв у 90 розкопаних будівлях (50 — жител, 30 — господарських, 10 — виробничих) — понад 140 од.

Про способи обігріву споруд раннього середньовіччя повідомлялося в багатьох публікаціях, особливо якщо йшлося про житла. За наявності опалювальних пристроїв часом навіть класифікували будівлі — на житла й не житла². Проте лише в деяких дослідженнях є спеціальні згадки про розмаїтість і способи обігріву будівель, типології опалювальних пристроїв, зв'язок виду опалення з певною етнічною групою або культурно-історичною традицією народу, що залишив будівлі³.

За нашим переконанням, система опалення насамперед відповідає функціональності будівель, проте вона відповідає й господарсько-побутовим традиціям їхніх мешканців. Усю серію споруд ми поділяємо на три основні групи: житла, господарські й виробничі приміщення. Для всіх них визначено найбільш загальні функції — бути притулком людини й домашнім тваринам від несприятливих кліматичних ситуацій, місцем зберігання майна й інвентарю, запасів продуктів, виконання побутових і виробничих занять.

Однак без додаткових систем обігріву, а тим більше без пристроїв, потрібних у побутовій практиці, наприклад приготування їжі, обігрів тварин, будівля залишається просто спорудою, в якій, особливо в холодну пору року (а це для степової місцевості Подоння більше ніж половина астрономічного року), без джерела тепла знаходитися практично неможливо. Приблизно таке саме призначення опалювальні пристрої мали в стійлах для молодняку, гончарних майстернях.

В якій саме спосіб обігрівалися будівлі? Насамперед зазначимо, що для кожної групи споруд існували свої обігрівальні пристрої, одні з яких призначалися лише для опалення приміщення, інші виконували функції домашнього вівтаря, треті були універсальні або з нерозділеними функціями.

У судженнях, що стосуються вогнищ та печей, іноді висловлювалася думка про необхідність диференціювати поняття «обігрівальне пристосування» і «опалювальний пристрій». Перше нібито стосується всіх груп і типів будівель і с, насамперед, системою підтримки прийнятного температурного режиму. Друге — це щось спеціальне, характерне для жител, і застосовується тільки в найхолоднішу пору року. Наскільки виправдана подібна, не зовсім зрозуміла класифікація, ми дискутувати не будемо. На нашу думку, принципові відмінності між ними знайти важко. Розглянемо кожен вид опалювальних господарсько-побутових пристроїв. Почнемо з найпростіших вогнищних пристосувань.

Вогнища й вогнищні пристрої в будівлях степового Подонців'я

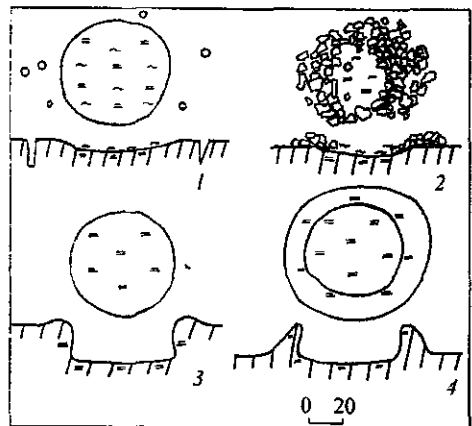
Практично в усіх будівлях Подонців'я, незалежно від їхньої форми (круглої, квадратної, прямокутної), існували три групи штучних теплозабезпечувальних пристроїв: А — звичайні для того часу вогнища; Б — печі (кам'янки, сирцеві глинобитні, останцеві); В — печі-тандири. Кожна з перелічених груп пристроїв, виконуючи свою основну роль, одночасно могла бути багатофункціональною. Наприклад, навіть просте традиційне вогнище забезпечувало: тепло, приготування їжі, виконання кількох нескладних виробничих технологій, і могло бути задіяне в найпростіших сімейних обрядах. Саме такими універсальними функціями були наділені вогнища кочовиків. Пізніше з них виокремилися обігрівальні вогнища-камінні, сутність яких полягала у збільшенні тепловіддачі вогнища за рахунок сильно нагрітого в ньому каміння.

Поряд із вогнищами-камінними в будівлях з'явилися вогнища для приготування їжі. Їх оформляли високими глиняними бортами, за межами яких спостерігаються розчищені ямки від кілків до поперечин над вогнищем. Таке саме призначення мають вогнища, оформлені великим камінням, куди ставили горщики чи фіксували ємності. Треба також виділити вогнищні ями чи ями з горщиками-жаровнями, в яких могли пекти хліб або за допомогою яких могли виконувати деякі металообробні операції.

Прикладами багатофункціональності вогнищ можуть слугувати споруди 7 і 10 у с. Підгаївка на р. Деркул. Тут у вогнищній ямі будівлі 7 із вмонтованою об'ємною керамічною ємністю зосереджували жар і на інтенсивно прогрітих стінках могли пекти коржі, а потім, цілком припустимо, на встановленій зверху переносній жаровні просушували зерно. У споруді 10 вогнище в ковальському приміщенні могло бути «горном» для попереднього нагрівання чорного металу перед його основною ковальською обробкою або розплавлення кольорових низькоплавких сплавів.

Беручи до уваги устрій вогнищ, число яких наближається до 90, усю їхню серію можна розділити на три типи (рис. 1).

Рис. 1. Вогнища (1), вогнища-камінні (2) та ями (3, 4) для вогнищ з будівель степового Подонців'я

Перший тип — найпростіші напільні відкриті вогнища, улаштовані в лінзо- чи тарілкоподібних заглибленнях від 3—5 до 10—12 см нижче рівня долівки діаметром від 40 до 70 см. Черинь таких вогнищ або знаходиться в природній щільній останцевій глині, або має ознаки штучної обмазки глиною. Глибина обпалення не перевищує 5—7 см.

Другий тип — вогнища-кам'яни. Усі вони винятково напільного типу з ледь помітним (не більше 3—4 см) заглибленням череня. Діаметр кам'яних кіл, що обмежували вогнища, — у межах 50—80 см, висота — від 10 до 20 см. Іноді камінням була заповнена вся поверхня вогнища. Розмір каміння невеликий, ближче до розірваних малих форм. Мергель для камінів використовували рідко, набагато частіше застосовували пісковики і кварцити, тобто стійкіші до температурних деформацій гірські породи.

Крім відкритих вогнищ населення Подонців'я практикувало обігрів жител і господарських будівель, в основному стійл, за допомогою вогнищ у ямах, горщиків-жаровень типу середньоазійських манкалів. Усі пристрої такого типу й близькі до них ми об'єднали в *третій тип* обігрівальних пристроїв, які, у свою чергу, представлені трьома конструктивними варіантами.

Перший варіант — переносні жаровні-манкалі у вигляді великих товсто- стінних горщиків, заповнених жаром. Їх встановлювали в будь-якому потрібному місці для забезпечення тимчасового, але інтенсивного обігріву приміщення.

Другий варіант — стаціонарні вогнищні ями або ямні вогнища із заглибле- ністю черенів від 20 до 40 і навіть 50 см. І.І. Ляпушкін, розкопуючи Карнаухів- ське поселення, в одному з приміщень розчистив три невеликі дзвоноподібні ями, заповнені попелом. Стіни ям і їхнє дно були сильно обпалені, в окремих місцях були помітні сліди обмазки. За визначенням І.І. Ляпушкіна, це були «жарові» ями для опалення⁴.

У Подонців'ї такі самі жарові ями могли доповнюватися глиняними кільце- подібними масивними валиками, унаслідок чого на 10—15 см збільшувалася глибина вогнища. Додаткові посилення верхньої частини вогнищ не випадкові: можливо, валики були опорами для встановлення великих кухонних горщиків або тих самих сушильних жаровень.

Третій варіант — це вогнищні ями зі вставленими в них цілими великими кухонними горщиками чи малими піфосами. Іноді цілу форму замінювали великі фрагменти стінок від горщиків, глечиків, амфор, вмуровані глиною на поверхні стін ями.

Вогнищні ями з горщиками всередині зазвичай трапляються в житлах. Вони заповнені вугіллям чи цілковито білим попелом, проте самі стіни ям не мають очевидних ознак прокалювання. Знаходилися такі ями у віддаленій від входу до будівель стороні, але ближче до лежанок, а тому саме їх і можна зарахувати до азійських сандалів, найбільш зручних й екологічно чистих (бездимних) пристроїв опалення житлового приміщення⁵. Складність користування сандалом полягає лише в тому, що для цього потрібне деревне вугілля. Одержання деревного вугілля для салтівців, очевидно, не було великою проблемою. Його випа- лювали з деревини в гончарних печах. Так, одна з топок печей гончарної майстерні (будівля 4 Роголика) за відсутності горщиків буквально була забита шматками деревного вугілля й напівобвугленими заготівками для нього з дуба. А взагалі паливом могли слугувати всі матеріали з рослин, що ростуть у степах.

Вогнищні ями іноді будували з піддувалом у вигляді пророблених з долівки або з привогнищної ями отворів діаметром 4—6 см. Іншим, нижнім, боком отвори виходили до її придонної частини. У господарській практиці вогнищні ями цілком могли бути універсальними пристроями. У них, крім обігріву й приготу- вання їжі, як, наприклад, це робили в «танурах» уйгури, можна було випікати коржі. Вони ж могли бути й гончарним вогнищем для обпалення малих глиня- них форм, і обігрівачем типу азійського — сандалом.

З етнографічних джерел відомо, що опалювальні вогнища, вириті в землі, в Азії сягають глибокої давнини. Вони й тепер трапляються в Афганістані під на- звою «тундур», на Кавказі у вірменів — «тондир», у грузинів — «торне»⁶.

Велику кількість тандирів виявлено й у степовому Подонців'ї, але ми їх за- раховуємо не до опалювальних вогнищ, а до спеціальних хлібних печей, про що йтиметься нижче.

Аналіз розкритих будівель свідчить про те, що видозмінювалися не лише вогнища, а й місце їх розташування. Відомо, що в юртоподібних житлах вогнище зазвичай було в центрі будівлі; в міру зміни типу житла вогнища з центра «переміщують» углиб щодо входу будівлі. Зростає й кількість вогнищ в одному житлі, причому крім центральної частини вогнищні плями розчищені в різних місцях, часом під стінами й у кутках. За нашими спостереженнями, зміна місцезнаходження вогнищ була зумовлена не стільки результатами механічної зміни його розташування, скільки прагненням збільшення кількості джерел тепла, особливо в холодну пору року. Помічено, що кількість вогнищних плям зростає зі збільшенням площі житла. Середні розрахунки по наших будівлях показали, що кожні 10—12 м² жилої площі мали забезпечуватися теплом від одного вогнища, відповідно збільшення площі спричиняло створення додаткових обігрівальних вогнищ. Поява в будівлях печей з різними функціями привела до втрати вогнищами своєї колишньої універсальної значущості. Тепер вони, очевидно, більшою мірою могли бути пов'язані лише з обігрівально-ритуальним призначенням, а тому навіть у пізніх житлах їх, як і раніше, розміщували або в центрі, або в кутку. У попелі таких вогнищ трапляються кальциновані кістки дрібних тварин і птахів, а поруч з ними — розвали горщиків.

Наші судження про вогнища спираються не тільки на археологічні свідчення з поселень степового Подонців'я, а й на етнографічні дані про давні й ближчі до сучасної історії напівкочові народи.

Обігрів жител відкритими вогнищами, приготування на них їжі, напоїв, коржів, ритуали й обряди, пов'язані з ними, тривалий час, аж до ХХ ст., як реліктові явища трапляються в народів Середньої Азії. Багаття, що називалося «ут» (вогонь), влаштовували в заглибленому в долівку кімнати прямокутнику, по краях викладеному камінням. Його розташовували на рівній відстані від стін, тобто в центрі приміщення. За допомогою вогнища нащадки корінних народів Азії й нині обігрівають свої глинобитні сільські житла багаттями⁷.

Курним способом обігрівали в Подонців'ї й господарські будівлі, наприклад стійла для молодняка. Вогнище влаштовували біля віддаленої від входу стіни або в її ніші. Форма вогнищної ями була обов'язково лінзоподібною для максимальної концентрації жару в одному місці.

Такі самі вогнища нами розчищені в майстернях гончарів, особливо в тій їх частині, де формували посуд. У майстернях, пов'язаних з обпаленням посуду, вогнищ, як правило, немає, оскільки стан достатнього температурного режиму підтримувався робочим станом обпалювальних печей.

Ми розглянули побутування вогнищ як засобів обігріву жител і господарсько-ремісничих будівель праболгар степового Подонців'я VIII — поч. Х ст. Проте за етнографічними матеріалами переконуємося, що така система життєзабезпечення південних народів згодом не тільки не зникла, а навпаки, навіть збереглася в сучасній побутовій практиці. Щоправда, вигляд вогнищ залежить від укладу життя й побуту в тій чи іншій групі населення⁸.

Проникнення в побут населення степів Подоння різних видів вогнищних опалювальних пристроїв, добре відомих в Азії, свідчить про деякі етнічні й культурно-господарські джерела формування населення й культури раннього середньовіччя степового салтівського варіанта і в Подонців'ї. Разом з тим зазначимо, що вогнищам, розчищеним у салтівських степових будівлях, не характерні стандартизм і консерватизм.

Пояснити причини зміни форм і конструкції вогнищ неважко, якщо звернути увагу на споруди, й особливо житла, які в міру розвитку осілості змінювали як загальні конструктивні форми, так і інтер'єр, побутові пристрої, що забезпечували систематичність і зручність проживання в них. У зв'язку з цим треба враховувати особливості, пов'язані з місцем розташування вогнищ у будівлях взагалі й у житлах зокрема. Зміни, що намітилися, у системі розташування вогнищ в основному прослідковуються в спорудах квадратної й прямокутної форм, хоча й у круглих напівземлянках такі тенденції вже мали місце. Проте майже в усі періоди розвитку культури вогнища, як і раніше, здебільшого розміщували в центрі, часом — у кутках або біля однієї із стін. У той самий час ніяких пристроїв

димохідного характеру до вогнищ не знаходимо. Дим від багаття у вогнищі мав виходити надвір, очевидно, через спеціальний отвір, зроблений в даху над вогнищем, або у «вікна» (?).

Отже, вогнища всіх різновидів, що трапляються в житлах степових селищ салтівської культури, — це традиційні кочівницькі опалювальні пристрої, що існували в умовах кочового способу життя до виникнення осілости чи до появи нових етносів, які принесли інші властиві їм опалювальні пристрої, як, наприклад, слов'янські печі-кам'янки чи азіатські тандири. У нас із загального аналізу аналогій вогнищ Подонців'я прослідковується тенденція їхнього зв'язку з вогнищами, що існували тоді та пізніше серед населення Казахстану, Середньої й Передньої Азії, — там, де вогнище в житлі було й є невід'ємним атрибутом інтегру, побуту й господарства.

Печі в спорудах степового Подонців'я салтово-маяцької культури

Найістотніша відмінність жител від інших споруд, крім кухонь, після конструктивних особливостей спостерігається у влаштуванні в них печей, причому вони зовсім не виключають, а навіть, навпаки, передбачають сполучення в одній і тій самій споруді печі з різними типами вогнищ. Наприклад у споруді 11 на Рогалику, крім печі, знаходилися чотири вогнища, у споруді 16 — п'ять вогнищ. Аналогічними чи близькими до них є співвідношення печей і вогнищ у спорудах 4 і 7 у с. Підгаївка, спорудах 13 і 16 у с. Новолимарівка. Причому помічено, що вогнищні опалювально-обігрівальні пристрої частіше «контактують» тільки або з печами-кам'янками, або з печами-тандирами. Повного набору всіх груп опалювально-побутових пристроїв (вогнищ, печей, тандирів) в одній окремій споруді ми не прослідковуємо. Виявлено також неоднакове і своєрідне кількісне співвідношення вогнищ і печей у степових салтівських спорудах. Наприклад, у 50 житлах на 87 вогнищ припадає 35 печей, що становили понад 40 %. Для степового регіону, який нещодавно в ранньому середньовіччі був кочівницьким, такий показник печей є досить високим. Печі різних типів, що трапляються на кожному з трьох селищ Подонців'я, мають ще одну специфіку. Наприклад, на с. Новолимарівка печі-кам'янки не виявлені, практично немає їх у будівлях с. Підгаївка, у той самий час на Рогалику майже в кожній другій-третьій житловій споруді будували «слов'яноїдні» печі з мергелю.

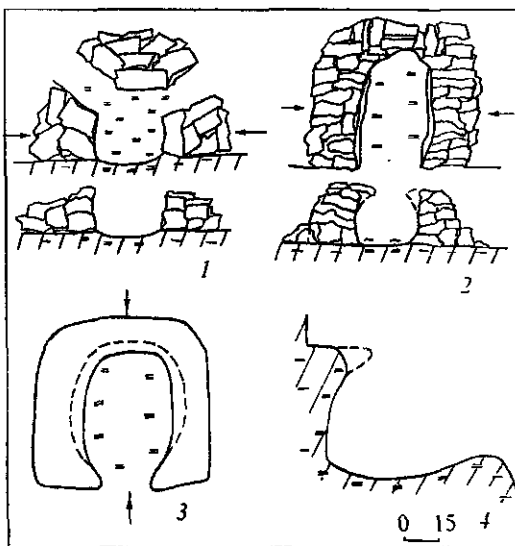
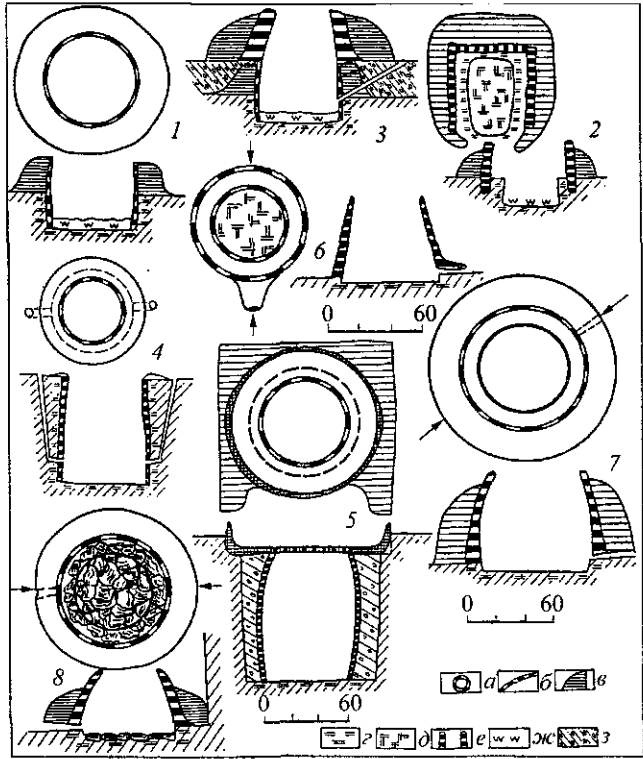

Рис. 2. Печі зі споруд степового Подонців'я: 1 — печі-кам'янка; 2 — печі валькова; 3, 4 — печі останцева

Зовсім інакше виглядають статистичні дані щодо азіатських печей — тандирів. На кожному із селищ у житлах розчищено певну кількість тандирів: на Рогалику — 5 у 26 житлах, у Підгаївці — 5 у 10 житлах, у Новолимарівці — 4 у 8 житлах. Зазначимо, що всі тандири відбудовано винятково у квадратно-прямокутних житлових спорудах. Немає жодного випадку сполучення круглої споруди з піччю-тандиром, на відміну від печей-кам'янок, часом розчищених у майже круглих, але особливо в квадратних житлах.

Усі печі, залежно від матеріалів і прийомів їх будівництва, поділяють на чотири типи (рис. 2, 3): I — кам'янки, з каменю, II — глинобитні, із глиняних вальків; III — останцеві, в останці; IV — ліпні й

Рис. 3. Вогнищні ями і тандири степового Подонців'я: а — тандир; б — стіни тандирів; в — зовнішня обмазка; г — прокал ґрунту; д — обмазка і прокал череня тандирів; е — цеглини; ж — попіл; з — засипка шаром глини та крейди; 1—2 — глибокі вогнищні ями; 3—5 — земляні тандири; 6—8 — наземні тандири

стрічкові печі-тандири. У практиці застосування різних типів печей прослідковують ситуації, коли, наприклад, печі-кам'янки (тип I) жодного разу не сполучаються з тандирами (тип IV), а печі I—III типів переважно виявлено в житлах с. Рогалик, тоді як на інших салтівських поселеннях їх практично немає. Загальна кількість печей Рогалика — 14 од. у 26 спорудах (це близько 54 %). З них 10 од. — печі-кам'янки (тип I), 3 од. — печі в останці (тип III), 1 од. — глинобитна піч (тип II). Тандирів (тип IV) у 44 житлових спорудах трьох селищ, де усього розчищено 34 печі, налічується 14 од., понад 41 % усіх пічних конструкцій становлять хлібні печі. Усього тандирів в усіх 85 спорудах трьох селищ — 21 од. Це означає, що кожна четверта споруда була з піччю-тандиром.

Печі-кам'янки (тип I) відомі лише у двох групах споруд — у житлах і в господарсько-побутових кухнях. Загальна кількість їх становить 12 од., або 35,2 % усіх пічних споруд, розкритих на трьох селищах у житлових, господарських і виробничих будівлях. За своєю конструкцією кам'янки у спорудах IX — початку X ст. степового Подонців'я практично не відрізняються від слов'янських мергелевих печей того самого часу. За формою вони близькі до прямокутників зі сторонами 101×50 см, їхня висота 50—70 см. І лише розмірами вони трохи поступаються східноєвропейським печам, що спостерігаються в житлах слов'ян⁹.

Каміння, мергель і пісковик, які застосовували під час їх будівництва, мають місцеве походження, кладку було виконано насухо, хоч іноді між ними видно ознаки глини. Великі камені вкладали внизу, їхні боки іноді обробляли, створюючи плоскі поверхні, зверху розмір каміння дрібніший. Черені печей зазвичай знаходяться на рівні долівки чи нижче від нього на 5—7 см, майже завжди вони на материковій глині, але іноді зі спеціальною підмазкою. Топки печей спрямовані до середньої частини споруди, в одній печі (споруда 2, с. Рогалик) було дві топки, спрямовані в кожне з приміщень двокамерного житла. В окремих спорудах, особливо в побутових кухнях, печі-кам'янки супроводжувалися припічними ямами.

Другий тип печей — глиняні, побудовані зі спеціальних штучних вальків, скріплених глиною. У слов'янській археології їх поєднують з печами, вирізаними в останцях¹⁰. Такі печі ми зараховуємо до самостійних «глинобитних», по-

будованих зі спеціально виготовлених глиняних матеріалів. Щоправда, у спорудах Подонців'я розкрито всього 3 печі. Усі вони невеликі, 50 × 70 см, висота 60—70 см. У плані овальні й прямокутні, трохи врізані в стіни середньої частини споруди. Найбільшу піч було розчищено в Підгаївці, її розмір 80 × 100 см, до її протилежного від точки боку примикала спеціальна, виконана з глини, зернова сушильна ємність 0,5 м³. Черені печей містилися в останцевому подіумі, тому ніяких приліпних ям при них не виявлено.

Третій тип печей — останцеві овальної (напівовальної) і прямокутної форм. Їх усього 4 екз. (11,7 %), з них 3 — у с. Роголик. Такі печі влаштовували (вирізували) в останці, у дуже щільному лесі, здатному без додаткових обмазок зберігати працездатну функцію печі. Будували їх у такий спосіб: на висоті 70—80 см вибирали нішу, а потім в останці вирізували піч, точніше її топкову частину. Аналогії таких печей відомі в слов'янських пам'ятках кінця I тис. н. е., наприклад на Новотроїцькому городищі¹¹. Тому і печі-кам'янки, і глинобитні, і останцеві несуть у собі слов'янські риси, що проникли до праболгарської культури степового Подонців'я. У зв'язку з цим питання про печі, розкриті в салтівських спорудах Подонців'я, не може бути обмежене лише археологією і, звичайно, виходить на рівень етноісторичних проблем, які стосуються взаємних контактів і впливів народів Південно-Східної Європи.

У ранньому середньовіччі VIII — на початку X ст. у цьому регіоні контактна зона між слов'янським населенням й аланами лісостепового варіанта салтівської культури проходила у верхів'ї Сіверського Дінця по річках Тиха Сосна, Оскол, Уди. Проте праболгари, які перебували на 200—250 км південніше, певною мірою відчували сусідство слов'ян. Зокрема, наочним прикладом тому в галузі матеріальної культури є печі.

У середині споруд степових праболгар прослідковується переконливе поєднання тюркських вогнищ і слов'яноїдних печей, причому найяскравіше — по житлах, в яких поряд з піччю влаштовували відкриті вогнища різних типів. Існування в одних і тих самих житлових комплексах різних типів опалювальних пристроїв, що походили з різних географічних регіонів й етнічних середовищ, найбільшою мірою мають місце на розвинутому етапі степового варіанта салтово-маяцької культури в хронологічному діапазоні IX — початку X ст.

Тандири в салтівських спорудах степового Подонців'я

Під час вивчення салтівських жител і господарських споруд Середньодонеччя було виявлено тандири — печі для випікання хліба, коржів. Термін «тандир» має тюркське походження; як і сама піч, він здавна отримав значне поширення серед народів Сходу. Незважаючи на те, що в етнографічній літературі це слово звучить по-різному: тундур, тунур, танур, торне, тандр, тендир, тандур, тандир і т. ін., сутність залишається тією самою — це спеціальна наземна чи вкопана в землю хлібна піч, побудована з глини, іноді із застосуванням каміння¹². Етнографи встановили, що серед народів Азії, особливо тюркомовних племен, здавна і тепер споруджують вогнищну яму, до якої іноді замість обмазки стін вставляють корчагу без дна¹³. А.К. Писарчук та інші дослідники дійшли висновку, що в такому вогнищі, яке називають йер-танур, «земляний танур», можна було пекти коржі і хліб¹⁴.

До тандироподібних печей у Середній Азії, зокрема в Східному Туркменістані, слід зарахувати круглі наземні «тандир-баші»¹⁵.

Географія тандирів серед народів Азії широка. Наприклад, печі-тандири, зроблені з глини, зафіксовано навіть у селянських дворах Кореї й Китаю, багато печей-тенурів — в Ірані й Афганістані, «тандурів» — у Пакистані.

Чимало свідчень про дзвоноподібні глиняні печі для випікання хліба трапляється в літературі, присвяченій народам Кавказу. У ній докладно описано печі, на гарячі стінки яких приліплюють тісто й печуть лаваш¹⁶. Народні печі у Вірменії називають «тонратунами», а в Азербайджані — «тедирами». На них і нині можна натрапити в багатьох районах Закавказзя у двох видах — вриті в землю й наземні, а висота печей досягає 1—1,3 м.

Археологічні дані про тандири помітно поступаються етнографічним, проте все-таки існують. Тандири, зокрема, виявлені в Узбекистані, у житлах IX ст. городища Варахша¹⁷, на ранньосередньовічних землеробських поселеннях Туркменії¹⁸, залишки тандирів розкопані на Зміському поселенні Північного Кавказу¹⁹. Як вважають дослідники, вони поширилися на Кавказ із Середньої Азії. В осетинів, наприклад, ще зі стародавніх часів і дотепер поряд із традиційними відкритими вогнищами використовують тандири²⁰. Окремі згадки про тандири відомі в Поволжі серед матеріалів Волзької Булгарії²¹. Нарешті, слід згадати високі наземні круглі печі з глини, розкопані в житлах стародавніх болгар у Болгарії, на селищах Попіно й Джеджові Лозя²².

Перші археологічні уявлення про тандири у степовому Подонні ми отримали під час розкопок Правобережного Цимлянського городища, проведених С.А. Плетньовою в 1958—1959 рр. Саме тоді через відсутність інформації про знахідки «класичних» тандирів VIII—IX ст. в європейських степах їх назвали «глибокими вогнищами». Нині завдяки знахідкам зі степового Подонців'я уявлення про тандири стали набагато повнішими²³.

Що ж таке тандир, який використовувало населення салтівської культури степового Подоння? Це спеціальна господарська піч, побудована з глини всередині будівлі або, що також нерідко, у спеціальній прибудові для неї до житла.

Технічний стан печей на момент розкопок різний і залежить в основному від ступеня робочої зношеності їхніх стін. Велику частину печей розкрито в такому стані збереженості, за яким можна в деталях відтворити багато практичних сторін їх роботи. Наприклад у житлах 11, 12, 30 с. Рогалик стан тандирів цілком задовільний, і вони після невеликого ремонту практично придатні для роботи й тепер. У споруді 13 с. Підгаївка в спеціальній прибудові до житла було розчищено тандир, який після будівництва жодного разу не використовували за призначенням. Зовсім нову піч жителі будівлі залишили через надзвичайні обставини. Проте іноді в спорудах замість тандира вдається зафіксувати лише місце його розташування (коли зруйновану піч повністю розібрали).

Конструктивно тандири зі степового Подонців'я поділяють на два типи (рис. 3).

Перший тип — ямні тандири. Основою їх конструкції є яма, вирита в середній частині будівлі. Будівельним матеріалом для зведення й обмазки стін слугувала добре розмішана з шамотом чи жорствою глина. Ямні тандири будували за допомогою двох прийомів, відповідно в них виділяють два підтипи.

Підтип А — заглиблені тандири, що нагадують глибокі вогнищні ями, але по їхньому верху нарощено високі (до 25—29 см) глиняні кільцеві стіни завтовшки біля основи 13—15 см. У цьому випадку вони вже виглядають як тандири. Середні розміри таких тандирів: глибина від жерла до череня — до 50 см, діаметр жерла 30—35 см, череня — 40—45 (50) см, висота наземної частини 30 см, ями — 20 см, товщина стін 10—15 см, зверху ще 2—3 см додаткової обмазки звичайною глиною. Для надходження повітря в камеру знизу в печі пророблено два отвори. На стінках усередині печей видно сліди ремонтів.

Підтип Б — повністю заглиблені ямні печі, побудовані в центрі або біля однієї зі стін житла. Верх печі всього на 3—5 см вищий за горизонт підлоги, та й то за рахунок кільцевого валика, або знаходиться з ним в одній площині. Форма ями циліндрична, іноді конусоподібна, донизу діаметр ширший за верх, стіни обмазані тією самою сирого глиною з товщиною обмазки 2—3,5 см. Для піддування повітря в тандир з рівня підлоги до дна печі пророблено по два отвори. Розміри тандирів приблизно відповідають розмірам печей підтипу А, глибина 45—50 см, діаметр біля череня 46—50 см, у жерла — 40—46 см.

Тандири першого типу обох підтипів трапляються в житлах, що помітно втратили опуклоюртоподібну форму споруди й перетворилися на квадратні напівземлянки.

Специфічно виглядає тандир у споруді 8 с. Рогалик і 7 е. Підгаївці. На відміну від інших печей цього типу, тут в ями, виритій в долівці, вставили масивні корчаги, простір між стінками корчаги та ями забутували глиною з крейдовою крихтою чи піском. Особливість цих печей полягає ще й у тому, що в них не спалювали паливо, стіни прогрівалися внаслідок засипання гарячого вугілля з розташованих поруч вогнищ.

На території степового Подоння тандири-корчаги — поки що поодинокі знахідки, і причому усі вони відомі лише в Подонці та в Середній Азії. Такий прийом будівництва «земляних танурів», коли замість обмазки стін вставляли корчагу, — звичайне явище²⁴.

Отже, тандири першого типу, особливо підтипу Б, — повне повторення уйгурських побутових печей, в яких і в минулому, і тепер у «вогнищному земляному танурі» печуть хліб, ним же обігрівають житло, над ним готують їжу²⁵. У салтівських житлах ямні тандири можна зарахувати до найпростіших тандирів.

Другий тип — наземні тандири (рис. 3). Принципова особливість їх полягає в тому, що вони зведені над горизонтом долівки, лише невелика частина печі (близько 10 см) могла знаходитися нижче від його рівня. Вивчення техніки будівництва стін тандирів другого типу показало, що їх, залежно від висоти й розмірів, зводили двома способами. Позначимо обидва способи підтипами А та Б.

Підтип А — усі тандири побудовані технікою ліплення, товщина стін 4—5 см, з помітним потовщенням до 10 см біля основи. Щоб стіни були міцними, їх унизу іноді додатково обмазували звичайною глиною.

Через обмазку й стіну всередину камери з рівня підлоги залишено піддувні отвори діаметром 6—8 см, які після прогоряння палива закривали спеціальними керамічними пробками. За загальною конструкцією ці тандири невисокі, з широкою основою, що надає їм приосадуватого вигляду. Висота печей 45—50 см, діаметр череня 50—60 см. Виявлені вони переважно в квадратних житлах-напівземлянках.

Підтип Б — тандири побудовані стрічковою технікою з квадратних у перетині валиків розміром 3,0 (3,5) × 3,0 см. Накладаючи по колу один ярус валиків на інший і з'єднуючи сиру глину заціпами й втисненнями, майстри зводили наземну піч. Висота тандира залежить від кількості ярусів валиків. Низькі печі (70—80 см) зліплені з 20—23 ярусів, а високі (близько 1 м) — із 28—32. Діаметр печей 56—70 см. Тандири, побудовані стрічковою технікою, виглядають струнко, схожі на циліндр або зрізаний конус. Основа печі знаходиться майже на рівні долівки житла. Унизу обов'язково залишено отвори діаметром 6—7 см, через які повітря потрапляло в топку. Зовні стіни іноді обмазані глиною завтовшки до 20 см. Як і в попередньому випадку, обмазка значно зміцнювала основу стіни, забезпечувала, зберігаючи температуру, високу працездатність і тривалість експлуатації.

Тандири другого типу підтипу Б відрізняються від тандирів підтипу А цього самого типу не лише будівельною технікою, а й ширшим діапазоном використання печей. Наприклад вони, крім основної функції, — хлібних печей — виконували й іншу — печей для просушування зерна. Зерно сушили в невеликій переносній жаровні, установленій над верхом тандира. Тому, звичайно, значну увагу під час їх будівництва приділяли багатофункціональності й міцності. З урахуванням цих параметрів і був побудований тандир у споруді 13 с. Новолимарівка. Тут він виконував кілька функцій: опалювального пристрою, хлібної й побутової печі, печі для просушування зерна. Отже, різні технічні вдосконалення властиві в основному тандирам другого типу. Вони спрямовані на вирішення одного спільного практичного завдання — зберегти в печі потрібний температурний режим для певного виду чи комплексу робіт і забезпечити цим тривалий та ефективний робочий стан. Наприклад, у тандири могли вмішувати тиглі, в яких розплавляли легкоплавкі кольорові метали. Про це свідчать знайдені уламки тиглів або розчищені в долівці невеликі чашоподібні заглиблення із сильнопрожареними стінами, на яких залишилися краплі окисненої міді та бронзи.

Паливом, яке використовували в тандирах, без сумніву, була деревина. Проте ні породу дерева, ні розміри цурок через повне згоряння їх установити неможливо. За етнографічними джерелами, багато народів як паливо для тандирів використовували очерет, гілки, суху траву, сіно, навіть висушений послід худоби²⁶. Повністю згоріле паливо й залишений попіл свідчать про те, що після згоряння палива жар з печі не видаляли і тандир чистили у разі його повного охолодження.

Унікальним нововведенням до будівель з тандирами слід вважати будівництво для них спеціальних приміщень — пекарень, де будували печі. Прикладом такої системи є споруди 10 і 13 с. Підгайвка. Приміщення виглядають як невели-

ликі будівлі площею 3—4 м², з'єднані з основним приміщенням вузькими проходами-коридорами. У центрі прибудови знаходилися тандири, у кожній по одному. І прохід, і розміри прибудови свідчать про те, що в пекарні могла працювати одна, максимум дві людини, що відповідає сучасним прийомам домашньої випічки чурека, лаваша.

Будівництво тандира й робота з ним, цілком імовірно, були пов'язані з жінками. І тепер на Сході цим займається винятково жіноча частина сільського і частково міського населення. Обпалювали тандир не відразу, а після тривалого сушіння глини й уже в процесі роботи з ним. У цьому неважко переконатися, якщо розглянути піч-тандир у споруді 13 с. Підгаївка. Це була зовсім нова конструкція, побудована зі стрічкових квадратних у перетині валиків. Накладаючи один валик на інший у тому стані, коли глина ще була пластичною, їх з'єднували шляхом зашипів і таким прийомом зводили конусоподібний корпус печі заввишки близько 75 см. Висушений, але ще не обпалений тандир, що ідеально зберігся і буквально придатний до роботи в наш час, унаслідок надзвичайних подій не був використаний свого часу. Будувала цей тандир жінка, тому що на його стінках чітко прослідковуються витончені пальці жіночої руки, що з'єднували зашипами валики.

Звичайно, нас цікавлять час і умови впровадження в побут кожного з типів і підтипів тандирів. Для вирішення поставлених питань потрібна кореляція співвідношень типів жител і тандирів у них. Як відомо, у круглих юртоподібних наземних і напівземлянкового типу будівлях тандири взагалі не трапляються. Отже, коли в степовому Подонців'ї існувало напівкочове скотарське господарство, населення користувалося тільки вогнищами відкритого типу.

Прообраз тандира — вогнищна піч, що виникла з глибокої вогнищної ями, з'явилася в спорудах, які за формою й конструкцією стоять ще далеко від справжніх квадратних напівземлянок, проте в них уже мешкало напівосіле населення, в якого поруч зі скотарством розвивалося землеробство.

Перші тандири, тобто тандири першого типу, підтип А, власне, ще глибокі вогнищні ями з нарощеними стінками у вигляді масивних валиків з глини — з'являються в перехідний період будівництва жител із заокругленими кутами у квадратній напівземлянці. Такі споруди в Подонців'ї виникають у зв'язку з поширенням осілої на середину IX ст. в умовах різнобічного господарства.

Печі-тандири першого типу підтипу Б — цілком ямні, з'явилися трохи пізніше від напівзаглиблених, оскільки вони більше пов'язані з квадратними напівземлянками середини IX ст.

Наші висновки не суперечать даним, отриманим під час дослідження аналогічних печей із шару середини IX ст. на давньоболгарських селищах Попіна й Джеджові Лозя (житла 11, 31, 32)²⁷. Приблизно в тому самому столітті в Середній Азії та на Кавказі замість вогнищних ям поступово впроваджуються «земляні танури»²⁸.

Тандири другого типу обох підтипів — складні, наземні й навіть двоярусної конструкції споруди з умонтованою зверху жаровнею — на середньому Донці поширилися в той період, коли поведуюдно будували тільки квадратні й прямокутні житла²⁹. У приміщенні жител їм традиційно відводять місце в центрі або біля східної стіни. Проте для населення, що осіло й вже десятиліттями мешкало в тих самих житлах, побутові зручності й оптимальне використання корисної площі, що виявляється в інтер'єрі будівель, очевидно, не були другорядними. Можливо, тому господарські печі, й особливо тандири, із центра житла починають переносити ближче до кутів, стінок, влаштовують під стіною, а в прямокутних будівлях селищ Новолимарівка й Підгаївка тандири взагалі винесено за межі житлових приміщень, що датуються другою половиною IX — початок X ст. Для них навіть будували прибудови зі входом із житла, і в цьому разі можна впевнено говорити про сугубо господарську функцію таких печей.

Наші уявлення про тандири будуть неповними, якщо обмежимося лише їх типологією й зовнішніми описами. Не менш важливо розглянути речі й пристосування, що торкалися практичного боку роботи тандирів. Із супровідних пристосувань тандира знайдено уламки й розвали кришок і жаровень, листів, опорні підставки — піраміди. Усі ці предмети трапляються не в одиничних екземпля-

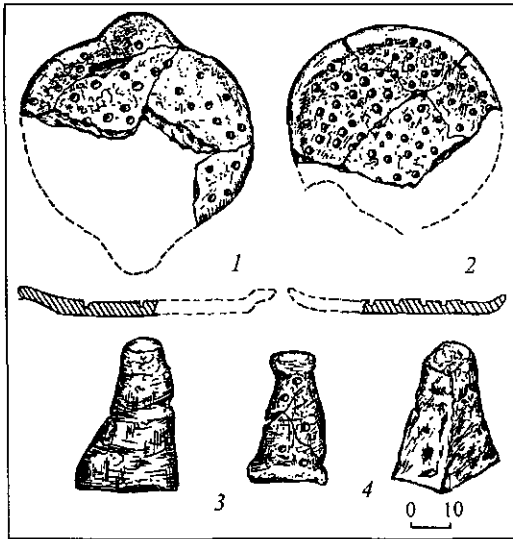

Рис. 4. Супровідні пристосування тандирів: 1—2 — кришки; 3—5 — піраміди-підставки

рах і походять вони з тих самих комплексів, в яких розкопано тандири, часто знайдені всередині печей або біля них. Важливо зазначити, що більшість кришок, пірамід, листів зроблено з тієї самої глини, що й тандир; отже, одночасно з будівництвом печі виготовляли й потрібні пристрої. На перший погляд привертає увагу характерна прожареність цих речей від тривалого знаходження в умовах високих температур, а також повна відсутність задимленості. Це свідчить про те, що перелічені при-

строї застосовували тоді, коли піч протопили, стіни досить добре прогрілися і жар, що утворився, залишався джерелом високої температури.

Кришки тандирів — масивні ліпні кола діаметром 50—60 см, завтовшки 3—6 см (рис. 4). Діаметр кришок зазвичай на 7—10 см перевищує діаметр жерла тандирів. Отже, функції кришок зводилися до того, щоб після згоряння палива й прогрівання піч щільно закрити і цим зберегти всередині високу температуру. Невипадково уламки кришок або їх розвали найчастіше знаходяться всередині печей.

Піраміди і листи трапляються зазвичай у житлах біля печей (рис. 4). Їхнє призначення — збільшувати корисну площу печі, тому в робочому стані вони мають знаходитися всередині неї. На практиці це виглядало так: у піч на черінь ставили 3—4 конусоподібні пірамідки заввишки 15—20 см, що були опорами листів. У цій ситуації внутрішня площа печі збільшувалася в 1,5—2 рази. Листи, як і жаровні, у вигляді уламків і розвалів — часті знахідки на долівці салтівських жител — можна спостерігати всюди, де розчищені тандири.

Жаровні — плоскі, круглі чи овальні ліпні керамічні листи з бортами, призначені для просушування зерна та інших продуктів. У житлах їх знаходимо поруч із вогнищами, печами, тандирами. На відміну від усіх інших пристосувань, жаровні ліпили з грубого глиняного тіста, в якому великий відсоток домішок складають шамот, крейдова крихта, трава (полова), крупний річковий пісок. З усього видно, що їх робили індивідуально й не одночасно з будівництвом печі. За обсягом і формою жаровні можна поділити на два типи: I — круглі масивні, діаметром понад 1 м; тип II — еліпсоїдні ліпні невеликі 30 × 40 (50) см. Незважаючи на розбіжності в розмірах, обидва типи жаровень використовували однаково. Вони були переносними, їх зберігали у віддалених кутах жител, тому часто розвали жаровень виявлено в кутах. Під час роботи жаровні встановлювали зверху на тандир чи вогнищну піч замість кришок; звідси стає зрозумілим, чому стінки печей додатково зміцнювали, обмазуючи шаром глини.

Отже, головними елементами інтер'єру жител будь-якого типу були *вогнища, печі*, тобто атрибути щоденного використання.

Традиційні вогнища відкритого типу (вогнища-каміни, вогнищні ями), без винятку, є в усіх трьох типах житлових будівель. Змінюється лише місцезнаходження вогнища в міру удосконалення конструкції житла.

У круглих будівлях (тип I) вогнище знаходиться тільки в центрі, у квадратних (тип II) і прямокутних (тип III) — як у центрі, так і ближче до однієї зі стін, біля стіни, навіть у стінній ніші. Кількість вогнищних плям коливається від 1 до 5, останнє — свідчення того, що періодично відбувалися внутрішні перестановки.

Досконаліші господарські печі — тандири, глинобитні й останцеві печі, печі-кам'янки — влаштовували винятково в квадратних (тип II) і прямокутних (тип III) будівлях. Наприклад, печі-кам'янки встановлювали зазвичай у квадратних напівземлянках, у кутках. Тандири у квадратних будівлях розміщували в центрі та

біля стіни, у прямокутних — в одному з кутків чи в спеціальних для них прибудовах. Глиняні печі відбудовували в нішах стін, під стіною.

Найдовше з усіх видів обігрівально-побутових пристроїв зберегалися вогнища. Відкрите невелике вогнище, розташоване посередині юрти чи будівлі, зберігало своє місцезнаходження та форму протягом не тільки всієї салтівської культури, а й у середньовічних донських степових і азійських стаціонарних будівлях. Відкрите вогнище посередині житла — данина кочівницькому минулому їхнього населення.

Причиною часткового «витіснення» з побуту традиційних кочівницьких вогнищ та появу разом з ними печей у будівлях Подонців'я, очевидно, слід пов'язувати зі зміною всього укладу життя степового населення у напрямі розвитку осілості, а також із можливим наслідуванням у його побутовій культурі традицій сусідніх народів, наприклад слов'янських печей-кам'янок, азійських печей-тандирів.

Печі в житлах Подонців'я, як і деякі вогнища, виконували багато функцій, а не тільки обігрів приміщення чи приготування їжі. З ними пов'язані деякі господарські операції, наприклад просушування зерна, випікання коржів, обробка кольорових металів. Отже, розкриті в будівлях опалювальні побутові господарські прилади за ступенем складності й функціональності можна розмістити в такому порядку:

- а) *прості вогнища відкритого типу* використовували для обігріву, як джерело світла, для приготування їжі, можливо, замість проведення сакральних дій;
- б) *вогнища-каміни*, що крім вищевикладених функцій найчастіше призначалися для акумуляції тепла за рахунок нагрітого каміння;
- в) *печі-кам'янки, глинобитні, останцеві печі* в основному пов'язані з побутовими питаннями — приготуванням їжі, але й усі інші функції не виключені;
- г) *печі-тандири*, головне призначення яких — випікання хлібів-коржів, додатково — деякі господарсько-ремісничі операції;
- д) *вогнищні печі* з високими наліпними валиками чи плінфоподібними цеглинами служили для установаки сушильних зерножаровень.

Ми встановили, що кількість і різновид опалювальних пристроїв визначалися, до того ж, загальною площею будівель і можливістю забезпечення високої тепловіддачі для їхнього обігріву. І все-таки наведені нами етнографічні й археологічні відомості свідчать про те, що поєднання вогнищ і печей різних будівельних варіантів в одному географічному просторі не є незвичайним для пам'яток раннього середньовіччя Євразії, Південно-Східної Європи й, зокрема, для степового регіону Подонців'я. Печі у салтівських будівлях степового варіанта культури на тлі традиційних вогнищ — не чужорідне явище, навпаки, за їх допомогою вимальовуються етнічні контакти між слов'янським, степовим тюркомовним й азійським населенням.

¹ Баранов І.А. Таврика в епоху раннього середньовіччя. — Київ, 1990. — С. 36.

² Винников А.З., Плетнева С.А. На северных рубежах Хазарского каганата. Маяцкое поселение. — Воронеж, 1998. — С. 163.

³ Белецкий В.Д. Жилища Саркела — Белой Вежи // МИА. — 1959. — Вып. 75, т. 2. — С. 41, 66, 74, 91, 123.; Плетнева С.А. От кочевий к городам // МИА. — 1967. — Вып. 142. — С. 52.

⁴ Ляпушкин И.И. Карнауховское поселение // МИА. — 1958. — Вып. 62, т. 1. — С. 272.

⁵ Наливкин В., Наливкина М. Очерки быта женщины оседлого туземного населения Ферганы. — Казань, 1886. — С. 84.

⁶ Куфтин Б.А. Жилища крымских татар в связи с историей заселения полуострова // Материалы и вопросы. — 1925. — Вып. 1. — С. 24.

⁷ Писарчук А.К. Жилой городской дом Бухары и Хивы // Сов. архитектура. — 1937. — Вып. 1. — С. 46; Сазонова М.В. К этнографии узбеков южного Хорезма // Археологические и этнографические работы хорезмийской экспедиции 1945—1948 гг. — М., 1952. — С. 285.

⁸ Писарчук А.К., Кармышева Б.Х. Опыт сплошного этнографического обследования Кулябской области // Изд. отд. обществ. наук Таджикской ССР. — 1953. — Вып. 3. — С. 94.

⁹ Раппопорт П.И. Древнерусское жилище // САИ. — 1975. — Вып. Е1-32. — Л. — С. 114—117.

¹⁰ Там же. — С. 120.

¹¹ Ляпушкин И.И. Городище Новотроицкое // МИА. — 1958. — Вып. 74. — С. 64—66, 69 и сл.

¹² Будагов Л.З. Сравнительный словарь турецко-татарских наречий. — СПб., 1869. — Т. 1. — С. 380—381.

¹³ Захарова И.В. Материальная культура уйгуров Советского Союза // Среднеазиатская этнография. — 1959. — Вып. 2. — С. 279.

¹⁴ Писарчук А.К. Традиционный способ... — М., 1982. — С. 81; Воеводский М.В. К истории гончарной техники народов СССР // Этнография. — 1930. — Вып. 4. — С. 63.; Давыдов А.С. Жилище // Таджики Каратегина и Дарваза. — Душанбе, 1970. — Т. 2. — С. 46—49.

¹⁵ Писарчук А.К. Традиционный способ отопления жилищ оседлого населения Средней Азии в XIX—XX вв. // Жилища народов Средней Азии и Казахстана. — М., 1982. — С. 81—82.

¹⁶ Городцов В.А. Результаты археологических исследований на месте развалин г. Маджар в 1907 г. // Тр. XIV АС. — М., 1911. — Т. 3. — С. 94, 108, 181.; Кобычев В.П. Поселения и жилища народов Северного Кавказа в XIX—XX вв. — М.: Наука, 1982. — С. 180.

¹⁷ Кобанов С.К. Раскопки жилого квартала IX века в западной части городища Варахша // Тр. Ин-та истории и археологии АН УзССР. — 1956. — Вып. 8. — С. 105.

¹⁸ Массон В.М. Древнеземледельческие поселения Маргионы // МИА. — 1959. — Вып. 73. — С. 15—17.

¹⁹ Деоник В.Б., Крупнов Е.И. Змейское поселение кобанской культуры // Археологические раскопки в районе Змейской Северной Осетии. — Орджоникидзе, 1961. — С. 15.

²⁰ Калоев Е.А. Осетины. — М.: Наука, 1971. — С. 155.

²¹ Халиков А.Х., Йовков С.М., Шарифуллин Р. Исследование Билярского городища // АИЦ. — 1972. — М., 1973. — С. 191—192.

²² Въжарова Ж.Н. Славянски и славянобългарски селища в Българските земи VI—X век. — София, 1965. — С. 29, 30, 52.

²³ Красильников К.И. Тандыры в салтовских жилищах Подонья // СА. — 1986. — № 3. — С. 48—60.

²⁴ Писарчук А.К. Традиционный способ отопления... — С. 81.

²⁵ Захарова И.В. Указ. соч. — С. 279—280.; Писарчук А.К. Традиционный способ отопления... — С. 81.

²⁶ Плетнева С.А. От кочевий... — С. 84, 88.

²⁷ Въжарова Ж. Указ соч. — С. 29, 30, 52.

²⁸ Кобанов С.К. Указ. соч. — С. 105.; Массон В.М. Указ. соч. — С. 15—17.

²⁹ Красильников К.И. Указ. соч. — С. 58—60.

Одержано 17.08.2003

Л.И. Красильникова

ОЧАГИ И ПЕЧИ В СООРУЖЕНИЯХ ХАЗАРСКОГО ВРЕМЕНИ ИЗ СТЕПНОГО ПОДОНЦОВЬЯ

На основе обширного археологического материала рассматриваются конструкция и функциональное назначение отопительных устройств в жилых и хозяйственных постройках салтово-маяцкой культуры в степном Подонцовье. Открытые очаги, глинобитные и останцевые печи, печи-каменки, тандыры, обнаруженные в многочисленных постройках, свидетельствуют не только о проникновении славянских и азиатских традиций в быт носителей салтовской культуры, но и об изменении всего уклада жизни степного населения в направлении развития оседлости.

L.I. Krasil'nikova

THE FIREPLACES AND THE STOVES IN THE CONSTRUCTIONS OF THE KHAZARS TIME IN THE STEP OF THE DONETS RIVER REGION

Extensive archaeological staff is the basis of the article, which deals with making and function of fireplace construction in the dwellings and household constructions of Saltov-Mayaki culture in the step of the Donets river region. Open fireplaces, mud and remnant stoves, stone stoves, tandyrns founded in a number of constructions are evidence not only getting Slav and Asia traditions in the life of the population of Saltov culture, but also changing the whole style of life of step population, which became more settled.